USMON AZIM SHE’RIYATIDA OKKAZIONALIZMLAR

Uskanov Kaxramon Xolikulovich
JDPU o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Usmon Azim she’riyati, shoir she’riyatining o‘ziga xos xususiyatlari, xususan, okkazionalizmlarning shoir she’riyatidagi o‘rni haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Badiiy adabiyot, badiiy ijod, she’riyat, okkazionalizm hodisasi, okkazionalizmlarning she’riyatdagi ahamiyati.*

“Badiiy ijodda shoir va yozuvchilar doimo yangi so‘z yasashga intilib keladilar. Bu qonuniyatdir. Chunki so‘zning tasviriy imkoniyatidan mumkin qadar keng foydalanishga intilish, kutilmagan, g‘ayriodatiy, yangi obrazlar yaratish ehtiyoji, ifodani yangicha tarzda berish zarurati ijodkorlarni ana shunday yo‘l tutishga undaydi.”[1] Ana shu ehtiyojdan kelib chiqib, adiblar va yozuvchilarning dunyoqarashiga xos bo‘lgan, faqat ularning asarlarida uchraydigan, umumxalq tilida ommalashib ketmagan yasalmalar, favqulotda o‘zgacha qo‘llashlar- okkazionalizmlar vujudga keladi.

O‘zbek tilidagi okkazional so‘zlarning yasalish usullari S.Toshalieva tomonidan o‘rganilgani ma’lum. Keyinchalik okkazionalizmlarning badiiy nutqdagi badiiy-estetik vazifalari O.To‘xtasinova monografiyasida tadqiq qilindi.[2]

U okkazionalizm tushunchasining mohiyatiga to‘xtalar ekan, okkazional so‘zlarning neologizmlardan farqi, okkazionalizm va okkazionallik, okkazionalizmni xarakterlovchi muhim belgilar, potentsiallik va okkazionallik, potentsial so‘z va potentsializm, okkazionalizm va norma kabi muhim masalalarni keng tahlil qilgan. Keltirilganlarning barchasi badiiy matnda uchraydigan badiiy asar tili badiiyatini ta’minlashga xizmat qiladigan lisoniy vositalardir.

Yangi so‘z (neologizm) va okkazional so‘zlar badiiy tilda yozuvchining so‘z ijodkorligini, bu orqali uning individual uslubi va tilini namoyon qiluvchi dalillar hisoblanadi. Ammo

[1] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va lingvopoetik tahlil asoslari.-T.:Fan, 2007 B.31
[2] To‘xtasinova O. O‘zbek tilida leksik okkazionalizmlar va ularning badiiy-estetik xususiyatlari: Filol. fanlari nomzodi... diss. avtoref. – T., 2007. – 22 b

okkazionalizmlar yaratish va ularni nutqda qo‘llashning ham ma’lum chegarasi mavjud. Mana shu xususiyatni umuman konkret til normasi, xususan, adabiy me’yor ta’minlaydi.

Ushbu masalada O.To‘xtasinovaning quyidagi xulosaviy fikrlari xarakterlidir: “ Okkazionalizm bilan norma tushunchasi binar oppozitsiyada ikki tomonlama zidlanish munosabatida bo‘ladigan hodisalardandir. Ular bir-birini ham inkor qiladi, ham taqozo etadi. Ularning bir-birini inkor etishi shundaki, norma bor joyda okkazionalizm yo‘q, okkazionalizm bor joyda norma yo‘q. Demak, okkazionalizm – anormal. Masalan, ammavachcha, amakivachcha – norma. Ular okkazionalizm emas, oybachcha esa anormal. Bu so‘z okkazionalizmdir. Norma okkazionalizmlarni ma’lum me’yorga solib turuvchi, uni chegaralovchi vositadir. Chunki norma bo‘lmasa, har bir ijodkor shaxs o‘zi xohlaganicha so‘z yaratib, til hamma uchun tushunarli hodisa ekanligidan chetga chiqib ketishi mumkin. Ammo o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan okkazional so‘zlarning xarakterli materiallari hali yetarli darajada to‘plangan va tadqiq qilingan deb bo‘lmaydi. Bunday material turli adiblarning badiiy asarlari, publitsistik, satirik-yumoristik asarlari matnida mavjud.

Mana shunday manbalar qatoriga Usmon Azim asarlarini ham qo‘shish mumkin. Bizning Usmon Azim she’riy asarlari matni yuzasidan olib borgan kuzatishlarimiz ularda bir qator xarakterli okkazional so‘zlar mavjudligini ko‘rsatdi. Usmon Azim she’rlarida okkazionalizmlar hosil bo‘lish usuliga ko‘ra ikki guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. Semantik (ma’noviy) okkazionalizmlar.
2. Affiksatsiya usulida hosil qilingan okkazionalizmlar.

Semantik okkazionalizmlar. Shoir tilimizda qo‘llanilib kelayotgan ba’zi so‘zlarni favqulodda, yangi ma’nolarda qo‘llaydi va natijada, ma’noviy okkazional qo‘llash yuzaga keladi. So‘zlar semasi yangilanib ham yangilik buyog‘ini olish mumkin:

Bosiq do‘st edilar odam bilan it,
Eng og‘ir damlarda hozir-madadkor.
“Ottiz-qirq yil oldin Ozbekistonda” 128-bet

“Bosiq”lik belgisi asli ko‘chma ma’noda qo‘llangan. Bu so‘z xalqimizda o‘zini tutib olgan, fikr-mulohazali, vazmin insonlarga nisbatan qo‘llaniladi. Bu erda esa do‘stlikka nisbat berilgan. “Hozir” so‘zida esa “paydo bo‘lish”, “tayyor” semalari aks etgan.

Shoirning yana bir she’rida “Shahri shovqinzor” okkazionalizimi uchraydi:

... Qani ketdik!
Shahri shovqinzor
Boshingizni qo‘ymish gangitib,
Hali ko‘rasizlar, Boysun bor!
Peshvoz chiqar mehr anqitib
“Boysun haqida g‘amgin ballada” 60-bet

Bu okkazionalizm izofali vosita yordamida yuzaga kelgan. Yasalmaning ikkinchi qismi –**zor** o‘rin– joy yasovchi affiks qo‘shilishidan yasalgan va **i** izofasi yordamida shahar so‘zi bilan bog‘langan. (Shahar–i shovqin Qzor) Shoir bu so‘zni o‘z ma’nosida qo‘llamay balki boshqa ma’noda qo‘llaydi. Usmon Azim mazkur yasalmada shaharning shovqin-suronini, ya’ni (mashinalar harakatini, ishlab chiqarish korxonalarining ish faoliyatinini) ta’kidlagan.

Endi mendan ketdi ixtiyor
Yuragimni qo‘yib kaftimga,
Shivirlayman besabr, takror
Qiblanamom, yo‘l ko‘rsat menga...
“Rash giybatning to‘lqinlarida” 82- bet.

Qiblanamom okkazionalizmi arabcha “qibla” so‘ziga tojikcha “namo” komponentini qo‘shish (affiksoid) natijasida yasalib, qiblagoh-ota ma’nosida qo‘llanilmoqda.

2. Affiksatsiya (morfologik) usuli. Affiksatsiya (morfologik) usul bilan yasalgan okkazionalizmlar shoir ijodida salmoqli qo‘llanilgan. Bu esa shoir she’rlarining o‘qishli, ohangdor bo‘lishini ta’minlagan.

Buni shoirning “Bir daraxtning so‘nggi qo‘shig‘i” she’rida ko‘rishimiz mumkin:

Alvido! Men endi maqsadga etdim,
Bog‘doshlar, so‘ng yo‘lga kuzating, qani..
Men o‘tin bo‘lgani uzlatga ketdim
Men ketdim do‘stlarim, olov bo‘lgani.. *17 –bet.*

Affiksatsiya (morfologik) usulda hosil bo‘lgan okkazionalizmlarni ikkiga:
a) shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar ishtirokida hamda o‘rin–joy oti yasovchi qo‘shimchalar ishtirokida; b) o‘rin-joy oti yasovchi qo‘shimchalar ishtirokida hosil bo‘lgan yasalmalarga bo‘lish mumkin. Yuqoridagi misolda Bog‘doshlar so‘zi keltirilgan. Mazkur so‘z analogiya yo‘li bilan hosil qilingan. (Bog‘+dosh=bog‘dosh). Shoir bu she’rda jonlantirish san’atidan unumli foydalangan. Umri tugab, qurigan daraxt o‘z yaqinlariga, ya’ni bog‘doshlariga umri tugaganligi va o‘tin bo‘lgani ketayotganligi haqida murojaat qilayapti. Bu erda shoir daraxt tilidan o‘z yaqinlariga iltijo qilayotgan kishilarni nazarda tutgan bo‘lsa ajab emas. Shoir o‘zi yasagan mazkur yasalma bilan she’rning yanada go‘zal bo‘lishiga erishgan. Bu okkazionalizm xalq tilida ommalashib ketmagan, faqat shoir she’rlaridagina uchraydi. Okkazionalizmlardan kerakli o‘rinlardagina foydalanish shoir ijodkorligidan, mahoratidan dalolat beradi.

Oyoq-qo‘lim zanjirda, *To‘rt tomonda sollanar*
Hibsxona qop-qaro. *Xoin mushtlar ko‘lkasi.*

23–bet.

Yuqoridagi okkazionalizm o‘zbek tiliga arabcha hibs asosiga tojikcha “uy” anglatuvchi xona so‘zini qo‘shib tuzilgan bo‘lib, “hibsga olingan kishilar saqlanadigan xona” ma’nosini anglatgan. (O‘TIL, II, 695). Mazkur so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda qamoqxona tarzida ham uchraydi. She’rda lirik qahramonning notavon, noiloj, zabun holati makon ma’nosini anglatuvchi hibsxona leksemasi orqali berilmoqdaki, bu emotsional-ekspressivlikni yanada oshirmoqda.

Shoir she’rlarida sifatlovchi+sifatlanmish tipidagi yasalmalar ko‘proq uchraydi. E’tibor qilinsa, bu yasalmalar asosan ot+ot, ot+fe’l tipida bo‘lib, qo‘shma so‘z holida sifatga aylangan hamda predmet yoki shaxsning belgisini bildirgan.

Usmon Azim “Deraza haqida ballada” she’rida qo‘shma so‘zlar vositasida okkazional yasalmalarni juda o‘rinli qo‘llagan:

Kuzakning behisob kechalarida *Dunyoning **ho‘lzulmat** ko‘chalarida*
Izg‘irinlar elar, yomg‘irlar ezar *Tentirab kezinar yolg‘iz deraza.*

168 -bet

Ho‘lzulmat yasalmasi ho‘l va zulmat so‘zlarining kompozitsiyasi natijasida hosil bo‘lgan. Ho‘l “suvga ivigan”, “nam” ma’nolarida ishlatiladi. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan. Zulmat so‘zi arabcha so‘z zulmatun shakliga ega (ARS, 491) o‘zbek tiliga izg‘i tovushining z tovushiga almashtirib qabul qilingan. Zulmat so‘zi “qop-qorong‘u” ma’nosini anglatuvchi zolima fe’lining (ARS, 491) birinchi bob masdari bo‘lib (UAYa, 568) “qop qorong‘ulik”, “zimziyo” ma’nolarida ishlatilgan.(O‘TIL, I, 310)[219] Bizningcha, bu okkazional yasalma shoir she’riyatida kuzda yog‘adagigan yomg‘ir natijasida ho‘l bo‘lgan ko‘chalar va qorong‘u kechaga nisbatan ishlatilgan.

Soat bong uradi. Tun yarim... Yarim...
Dil yarim — g‘ussadan to‘lmas hech qachon...
Zulmatgoh xonaning ichida, yorim,
Endi sezavergin o‘zingni tobon.
111 –bet

Bu so‘z zulmat so‘ziga tojikcha “goh” so‘zi “o‘rin” ma’nosini qo‘shib tuzilgan. Bu so‘z shoir she’riyatida ko‘chma ma’noda ishlatilgan bo‘lib, “qorong‘u joy” ma’nolarida ishlatilgan.

Usmon Azim she’rlarida okkazional yasalmalardan juda mohirlik bilan foydalangan. Bu esa shoir she’rlarining xalqona, fusunkor bo‘lishini ta’minlagan.

[219]O‘zbek tilining etimologik lug‘ati, 2-jild (Shavkat Rahmatullayev) , Toshkent: “Universitet” 2003 y, 523bet

Bundan tashqari, Usmon Azim she’rlarida “Taqdirdosh”, “Eshikxona”, “ Ikki Laylisheva — ikki sho‘rsheva” v.b okkazionalizmlari ham qo‘llanilgan:

Bunchalar beshafqat bu qo‘sh temir iz,
Bu taqdir changali — berahm, mahkam.
Taqdirdosh, qiynaldik, axir ikkimiz,
Bu temir iz bilan, temir iz bilan...
Sovuqda qunishgan eshikxonadan
iti bir odamni
chiqdi etaklab...
Ha, men adashmadim!
Ikki Laylisheva — ikki sho‘rsheva.
162- bet

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Usmon Azim she’riyatidagi okkazional yasalmalar ichki tuyg‘ularni, ruhiy azoblanishlarni, tug‘yonlarni yangicha tarzda ifodalaydi, yangi ma’no kasb etadi. Usmon Azim she’riyatidagi okkazionalizmlar yangi semantik ottenkalarning paydo bo‘lishiga asos yaratib, matnda ma’lum bir uslubiy vazifani bajarishga xizmat qilgan.